

Türk Dünyası

ARAŞTIRMALARI

48

Haziran 1987

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Turan YAZGAN - Prof. Doç. A. Mertol TULUM
Doç. Dr. Mustafa E. ERKAL

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI *Sayı 48 *Haziran 1987 *iki ayda bir yayınlanır * Sahibi: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı adına Prof. Dr. Turan YAZGAN *Yazı İşleri Müdürü: Saadet PINAR YILDIRIM *İdarehane: Ankaravî Mehmet Efendi Medresesi, Belediye Sarayı Arkası, Sarayhane/İSTANBUL *Dizgi: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi *Baskı: Baysan Matbaası *Kapak Düzeni: Ömer ONAY

Haberleşme Adresi:

P. K. 94 Aksaray / İSTANBUL
Tel: 511 10 06 - 511 18 33

PAKİSTAN'DA İSLÂM MİMARİSİ VE TÜRK SANATI İLE ORTAK YÖNLERİ

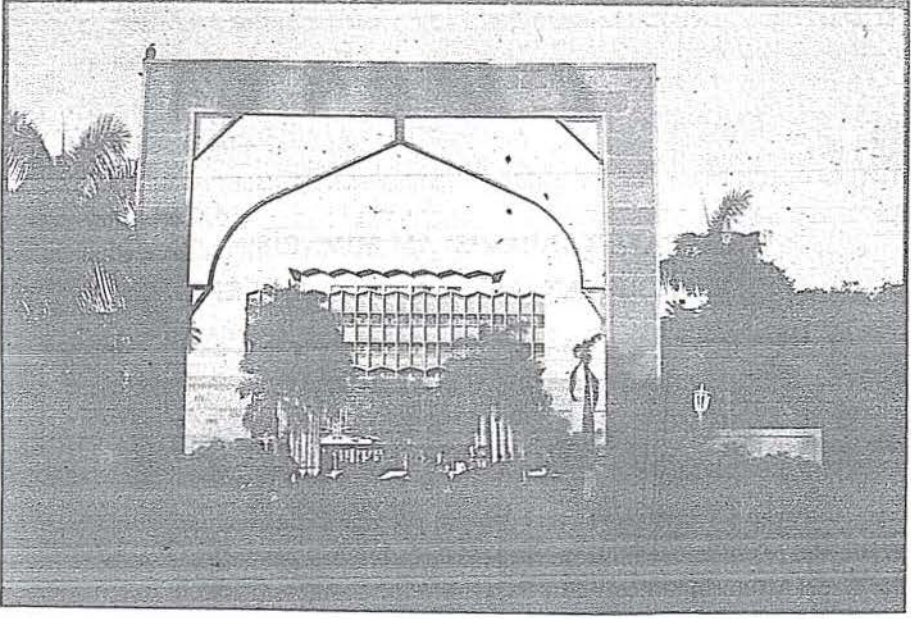
ERDEM YÜCEL

Türkiye-Pakistan kültürel değişim programı çerçevesinde, geçtiğimiz yıl Pakistan'ın çeşitli şehirlerinde incelemelerde bulunmak üzere Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce Yıldız Sarayı Müdür Yardımcısı Bülent Bilgin ile birlikte görevlendirildik. "Dostluk" dergisindeki bir ön yazıdan¹ sonra bu araştırmamızda Pakistan'ın tarihçesine, arkeolojisine kısaca değinecek, İslâm mimarîsi ve Türk sanatı ile olan çok yakın ilişkisinden söz edeceğim. Ne var ki, dost ve kardeş ülke Pakistan'dan söz eden kısa ansiklopedi maddeleri dışında, yazılanların çok az oluşunun yanı sıra Pakistan Arşivi, Pakistan National Library, Karaçi Liaquat Kütüphanesi, Anjuman-Turaqı Urdu Kütüphanesi'nde de Türkiye ile ilgili yayınların yok denilecek kadar az oluşu üzüntü vericidir.

Batıda İran, doğuda Hindistan, kuzeyde Afganistan, güneyde de Umman denizi ile çevrili Pakistan'ın başkenti, yüz yılımızın yeni şehirlerinden İslâmabâd'dır. Bunun yanı sıra Lahor (Lahore), Karaçi (Karachi), Haydarabad, Revalpindi (Rewalpindi), Peşaver (Peshawer) de çeşitli çağlara ait tarihî yapıların yer aldığı diğer belli başlı şehirleridir. Güney-Asya'da 803.000 km'lik bir alanı kaplayan bu ülke kuzeyde Hindikuş, Safid Kah; İran yakınında Brahui, Makran, Süleyman Kirthan dağları ile çevrili olup Ama, Kuetta yakınında Bolan, Peşaver ile Kâbil arasındaki Hayber geçitleriyle diğer ülkelerden doğal olarak ayrılmaktadır².

TARİHİ ÇAĞLARDA PAKİSTAN

Pakistan'ın üzerinde kurulduğu topraklar köklü bir uygarlığın izlerini taşımaktadır. Pakistan Millî Müzesi'ndeki (National Museum of Pakistan) belge ve buluntular yörenin neolitik çağdan günümüze uzanan son derece yaygın bir kültüre sahip olduğuna işaret etmektedir. Pakistan Millî Müzesi'ndeki Neo-

Karachi Milli Müzesi

litik Çağ eserlerinin büyük çoğunluğu İslâmbâd yakınlarındaki Soan vadisinde ele geçmiştir. Bunun yanı sıra MÖ. 2500-1500 yıllarına tarihlenen Bhidus Vadisi uygarlığından Ha Rapa ve Moonjodara'da ele geçen objeler ile MÖ. 1000-MS. 30 yıllarına tarihlenen Gandhara'nın budist eserleri de dikkati üzerine toplamaktadır³.

Hind Arkeoloji Araştırmaları Moonjodara'da MÖ. 5000 yıllarına tarihlenen bazı heykelcikler ortaya çıkarmıştır. Oysa MÖ. 5000'de Sind Vadisi medeniyetinden pek az kalıntının günümüze ulaşması da üzüntü vericidir. Yöre de MÖ.250 yıllarına tarihlenen kalıntılardan taş ve tuğlanın bir arada kullanılmış oluşu izlenir.Hind Arkeoloji Araştırmaları bu tuğlaların güneşte kurutulmayıp fırında pişirildiği gerçeğini ortaya koymuştur. Pakistan'da budist mimarî bağlanışta iran ve Çin sanatının etkisinde kalmış, bunun kaçınılmaz sonucu olarak ağaç oyma insan ve hayvan şekilleri ile fil ayağı sütunlar kullanılmıştır.

PAKİSTAN'DA BELLİ BAŞLI İSLÂMÎ YERLEŞME ALANLARI

Tatta (Thatta), Banbor (Banbhore), Lahor (Lahore) ve Revalpindi (Revalpindi), Pakistan'ın İslâm özelliklerini açıkça ortaya koyan belli başlı yerleşme alanlarıdır.

TATTA (THATTA)

Karaçi (Karaçi)'nin 61 mil doğusunda, Karaçi-Haydarabad yolu üzerinde Makli tepesindeki Tatta mezar anıtları XIV-XVIII. yüz yıllara tarihlenen dünyanın en büyük mezarlığıdır⁴. Buradaki Tatta şehri Muhammed Tuğlak (Tughlaq) isimli Delhi sultanı tarafından MS. 1351'de kurulmuş, 1340-1520 yıllarında İslâm, 1520-1555'de Tarkhans ve 1552-1739 yıllarında da Delhi, Moğol hükümdarlarının yönetiminde kalmıştır. Tatta dört yüz yıllık bir süre içerisinde İslâm bilimlerinin önemli kültürel ve ticarî merkezi olma özelliğini korumuştur. XVI-XVII. yüz yıllarda Asya ve Avrupa'dan çok sayıda gezgin, tüccar ve bilim adamı buraya gelmiştir. Sind'in bir zamanlar başkenti olan bu beldede çağın ekonomik ve kültürel gelişimini günümüze yansıtan belki de en belirgin örnekler, bu mezar anıtları olmuştur. Mirza Jani Bey, Tarkhan, Divan Şurfu Han (Diwan Shurfu Khan), Sultan İbrahim, İsa Han (Khan), Mirza Tuğrul (Tughril) Beğ, Jam Nizamuddin, Mubarek Han (Khan) türbeleri bunların belli başlılarıdır. Mimarî ve bezeme yönünden son derece ilgi çekici bir görünümü olan bu türbeler tuğla ve taştan inşa edilmişlerdir. Erken Osmanlı Devri anıtları ile, özellikle Bursa üslûbu ile mimarî detayları ve bezemeleri yönünden son derece ilgi çekici benzerlikleri vardır. Bursa kemerleri, rûmîler, palmetler ve lotüslerle burada bir Türk olarak karşılaşmak, hem şaşırtıcı, hem de heyecan vericidir.

BONBOR (BANBHORE)

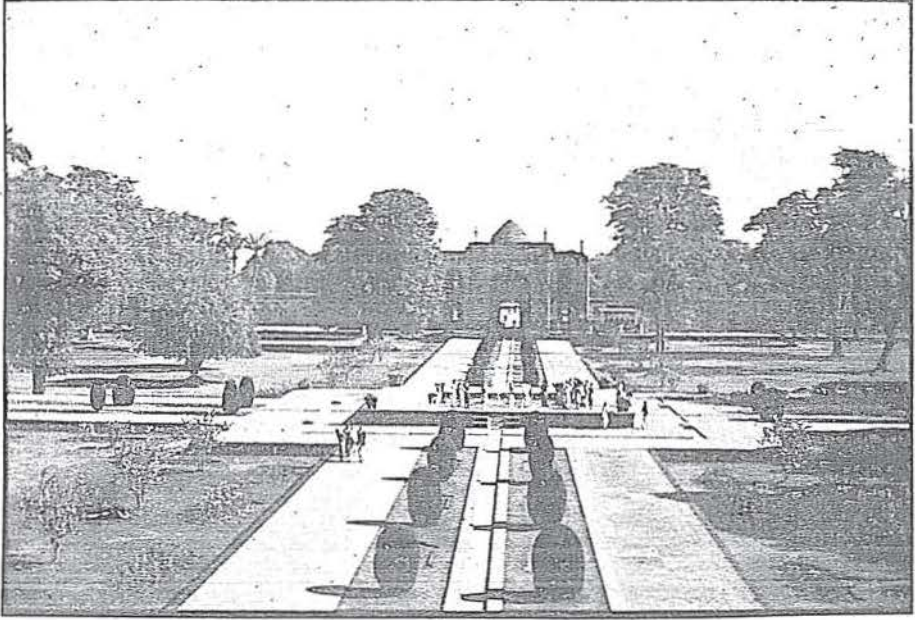
Karaçi'ye yaklaşık 40 mil uzaklıkta, Haydarabad kara yolu yakınındaki Banbor Pakistan'ın en eski İslâm yerleşme merkezlerinden birisidir⁵. Genç bir Arap kumandanı Muhammed Bin Kasım (Mohammad bin Qasım) yöreyi 712'de fethetmiştir.

Banbor'da 1958-1965 yıllarında yapılan kazılarda 2000 feet batı-doğu, 1200 feet kuzey-güney yönlerinde uzanan kentin sur duvarları, eski gölün, doğusundan kuzeye doğru geniş bir alana yayıldığını ortaya çıkarmıştır. Kazılar sonunda Erken İslâm kültür ve yaşantısıyla ilgili araç ve gereçlerle karşılaşıldığı gibi önemli İslâmî yerleşim merkezi de bulunmuştur. Banbor'daki lokal müzede bu objeler dışında Erken İslâm keramikleri, Part-Sasani (MS. 100-200), Hindu-Sasani, (MS. 5 - MS. 512), Tang sülâlesine ait Çin keramikleri, 842-847 yıllarına tarihlenen altın ve gümüş Abbasi sikkeleri, ok uçları, teira kotalar teşhir edilmektedir. Bunların yanı sıra 1930'da N.G. Muzumdan, 1951'de L.Alcock, İslâm öncesi mabedinin ön cephesi ile sur duvarları, evlerin kazısını yapmıştır.

LAHOR (LAHORE)

Pakistan'ın başşehri olan Lahore, Pakistan'ın olduğu kadar belki de doğunun en ilginç yerleşim merkezlerinden biridir⁶. Yaklaşık bin yıla yakın süre çeşitli İmparatorluklar'ın başkenti olmuş, Lahor kalesi, (Lahore Fort)⁷, Şalamar (Shalamar) bahçeleri⁸, Cihangir Han (Jahangir Khan), Nur Cihan (Nur Jahan),

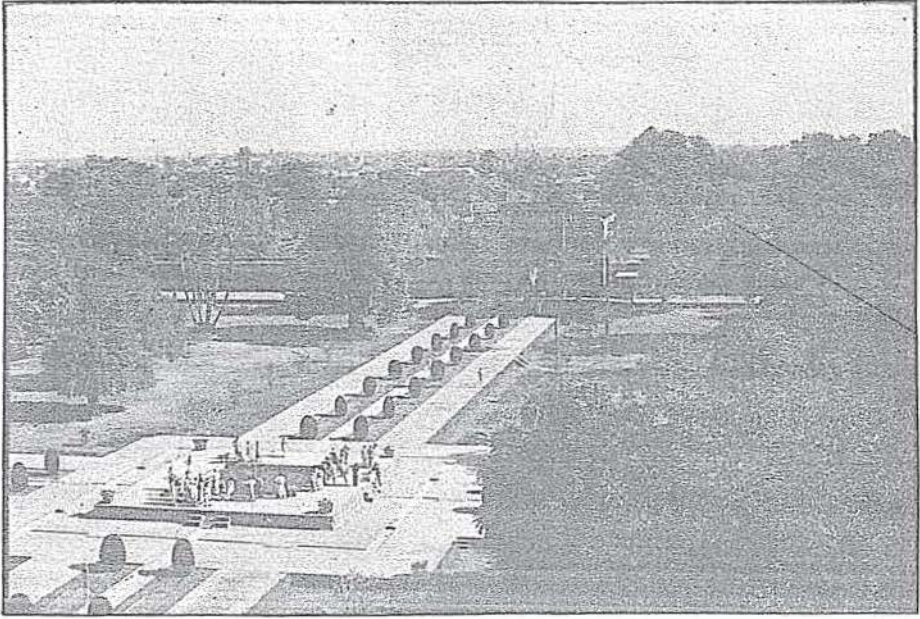

Lahore da Jaihungur Şah, Nur Jahan türbesi

Asaf Han (Asaf Khan)'ın mezarları, Badşahi (Badshahi) Mescidi, ve Vazır Han (Wazır Khan)'ın Mescidi bilim adamlarının, gezginlerin dikkatini çekmiştir. MS. 200'de kurulduğu sanılan Lahor'u Gazneliler zamanında (1021-1186) Gazne Sultanı Mahmud ele geçirmiş ve şehrin ismi bundan sonra duyularak önem kazanmıştır. Pakişan'la ilgili kaynaklar 1959-1029 yıllarında şehrin çok zengin ve gösterişli olduğundan, bir çok yerlerinde saraylar inşa edildiğinden söz etmişlerdir. Orta Asya ve İran'daki krallıkların çökmesiyle birlikte Moğollar Pencap sınırlarına ulaşmış ve bunun ardından 1241'de Lahor'a girmeyi başarmışlardır. Ne var ki, Lahor'un çilesi bununla kalmamış, Sultan Gıyasedin Balbor (Ghiasuddin Balbor) Moğollar'ı şehirden atmış, yeni bir kale yaptırmış, 1399'da Timur buraları yerle bir etmiş, zaman zaman çeşitli istilâlara uğramıştır.

Moğol (Mughal) devri (1526-1574) Lahor'un altın devri olmuştur. Zengin ve barış içersindeki şehir yeni baştan inşa edilmiş, eskisinden daha mükemmel bir görünüme ulaşmıştır. Cihangir Şah (Jahangir Şah) 1612'de yeni muhteşem bir saray yaptırmış, Şah Cihan (Şah Jahan) eski yapıları onarmış, ek binalarla daha da genişlemesi sağlanmıştır.

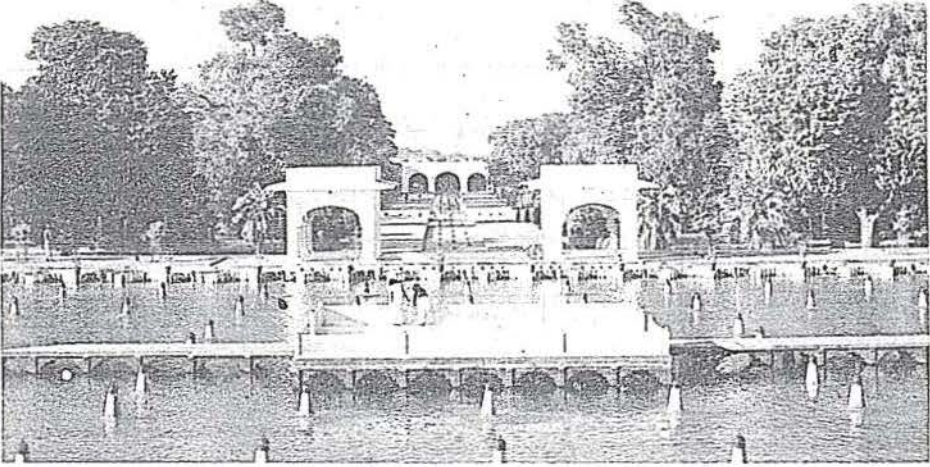
Lahore da park içerisinde Sultan türbeleri

Lahor'un en ilginç yapılarından kalenin ise çileli bir geçmişi vardır. Yıkılmış, yeniden yapılmış, tahrip edilmiş ve yerinde yeniden yükselmiştir. İlk yapıldığı yıllara ait izlerin yok denilecek kadar az olduğu bu yapı, Pakistan'da Moğol mimarî Üslûbunun bütün özelliklerini yansıtan hemen hemen tek yapısıdır.

Şah Cihan'ın 1648-1655 yıllarında yaptırdığı beyaz mermerden ve kırmızı kum taşından Moti Mescidi, estetik oranları, mimarî üslûbu ile Lahor'un en ilginç eserlerinin başında gelir.

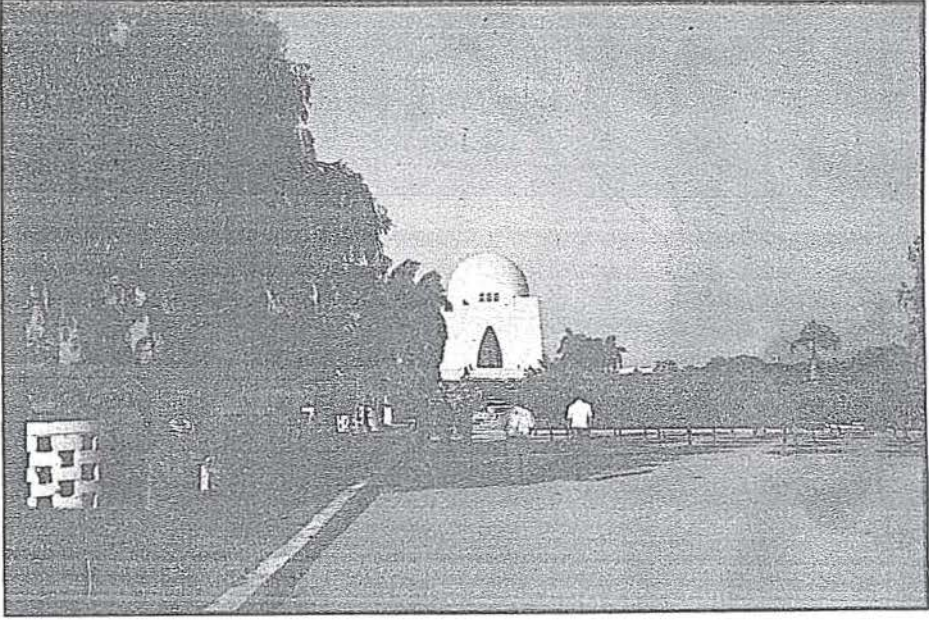
Moğol hanedanının kurucusu İmparator Babür'ün "bahçe insan zevklerinin en temizidir" sözünü doğrularcasına zaman ve paradan kaçınılmadan Şah Tahan'ın emri ile Lahor yakınında Şalamar bahçeleri yapılmıştır. Moğollar'ın mimarî ve estetik zevkini yansıtan Şalamar bahçeleri şehrin üç buçuk mil kuzey doğusunda yer alıp Pakistan'ın Versay'ı olarak nitelenir. Şalamar bahçeleri kuzeyden güneye doğru uzanan üç ayrı terastan meydana gelmiştir. Bunlardan üst ve alt teras on beş feet, orta ve alt terasın arası beş feet olup üst ve alt teraslardaki simetrik bahçe alanları kanallarla dört ayrı mekâna bölünmüştür. Yüzden fazla fiskiye, kırmızı kum taşı ve beyaz mermerlerle süslenen teraslardan, üsttekinde yalnızca güzel kokulu bitkiler, çiçekler, orta ve alt teraslarda çeşitli güllerle meyve ağaçları yetiştirilmiştir. Ravi nehrinden gelen kanalların suladığı bu alanlarda

çağdaş tarihçiler her mevsim ve iklimin meyvalarının yetiştiğini kaydetmişlerdir. XVII. yüz yıl tarihçilerinden Muhammed Salih Kamboli bahçenin pek çok yapıyı içerdiğini belirtir. Bunlar arasında Aramgâh (İstirahat odaları), “Shoroka-e-Savlat Khana-ekhas-o-Am” (özel ve halktan izleyiciler salonu) Khwabgalı Begum Sahib (Uyku odaları), Aiwan (Büyük salon) belli başlılarıdır. Ayrıca terasın her köşesinde burç denilen kuleler, büyük su deposunun ortasında “Mehtabî” diye isimlendirilen platform, Büyük Salon ile Su Deposu’nun ortasında İmparator’un önemli günlerde oturduğu tahtın yer aldığı bölüm vardır.

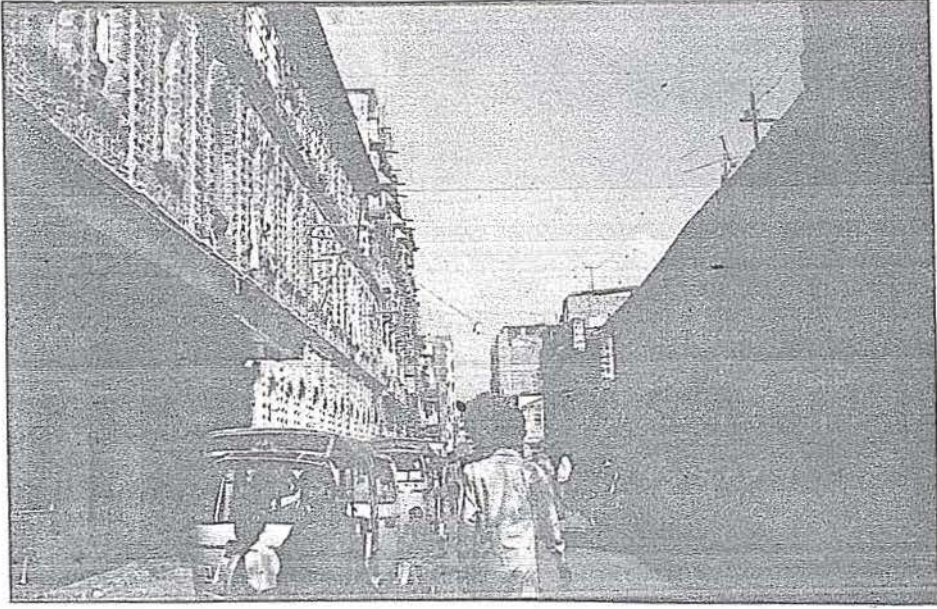
İmparator Şah Kaan’dan sonra pek çok kral, kraliçe, diplomat bu bahçelerin rahatlatıcı havasından, büyüleyici kokusundan yararlanmıştı. Muğlat döneminde son derece iyi korunan Şalamar bahçeleri Singler’in egemenliği sırasında büyük zarar görmüş, bahçelerdeki mermer ve değerli taşlar çalınmış, yapıların mermerleri başka yerlerde kullanılmak üzere yerlerinden sökülmüştür. Ancak Ranjit Sigh’in güç kazanmasından sonra Şalamar bahçeleri yeniden düzenlenmiş, kanallar, su depolarının bakımları yapılmıştır. Günümüzde Şalamar bahçeleri Pakistan Arkeoloji bölümü yönetiminde orjinal görünümünü kazanmakta ve önceki yılların havasını yeniden yaratmak üzere büyük çaba sarfedilmektedir. Son yıllarda bahçelerin ışıklandırılması, koruma ve tanıtım programları ile Pakistan hükümeti resmi kabûllerini burada yaparak büyük görkemli resepsiyonlar düzenlemektedir.

Karaçi'de M. Ali Cinnah'ın türbesi

Pakistan'da kısaca sözünü ettiğimiz bu eserler dışında Lahor'da Cihangir Han mezar anıtları, Asaf Han, Vazır Han'ın Camisi, İndus ve Şelam (Shelam) nehirleri arasında Murree tepeleri arasında yer alan, Ravalpindi'nin 20 mil kuzeyindeki Taksila (Taxila) yerleşim alanları ilgi ile izlenecek yerlerdir⁹. Karaçi'de 1971'de Pakistan Başbakanı Yahya Han zamanında kurulan National Museum of Pakistan'da neolitik çağdan İslâmî çağlara kadar ulaşan çeşitli arkeolojik ve İslâmî eserler teşhir edilmektedir. Önce de sözünü ettiğimiz gibi MÖ.2500-1500 yıllarına tarihlenen Sludus Vadisi medeniyetlerinden Harrapa ve Meenjodara'da bulunan objeler, MÖ. 1000- MS. 30 yıllarına tarihlenen Gandara (Gandhara)'nın budist eserleri, İslâmî çağın ağaç ve madenî işleri, MÖ. 600- MS. 1857 arasına ait çeşitli sikkeler, Pakistan mahallî kültürüyle ilgili objeler, maketler, yeni hükümetin kuruluşunda emeği geçenlere ait dökümanlar burada görülmektedir. Lahor Kalesi'ndeki "Bari Khwabgeh" ile Silâh Müzesi olarak tanınan eski müzede özellikle Singler'le İngilizler'in savaşlarından kalma silâhlar, Prenses Bamba koleksiyonunda ise Maharaza Ranzit Singli'nin hayatı ve yaptıklarını gözler önüne sermek açısından son derece önemlidir. Pakistan'ın en eski ve en ilgi çekici müzelerinden Lahor Müzesi'nde minyatür, greco-buddist, Hindu, prehistorik ve İslâmî eserler galerileri dikkati çekmektedir¹⁰. İkbâl Müzesi'nde ise el yazmaları,

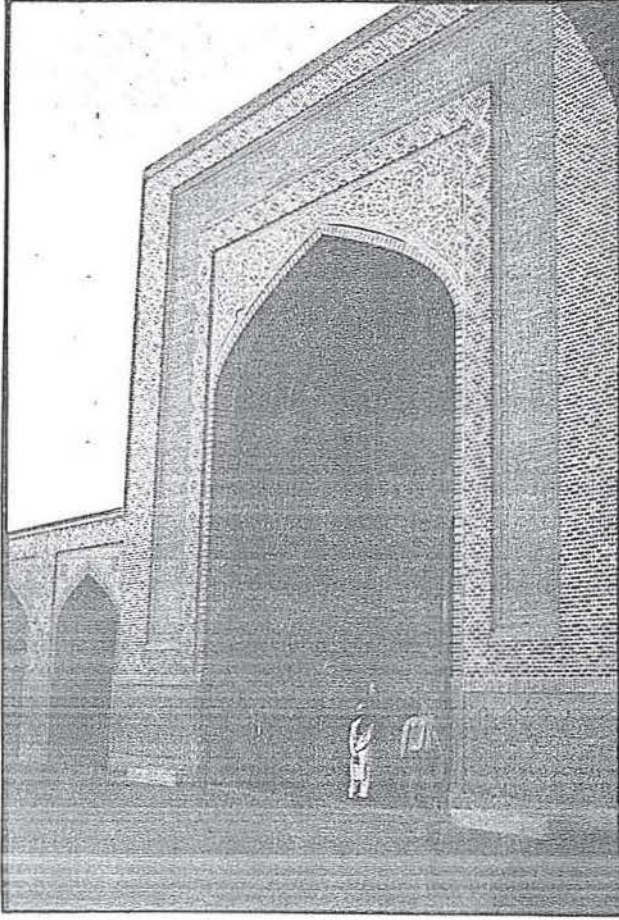

Karaçi'den bir görünüş.

İkbal'in şiirleri, el yazısı notları, kitapları, aile fotoğrafları, mektupları, günlük eşyaları, halıları, kap ve kacaktan oluşan eserler dikkati çekmektedir¹¹.

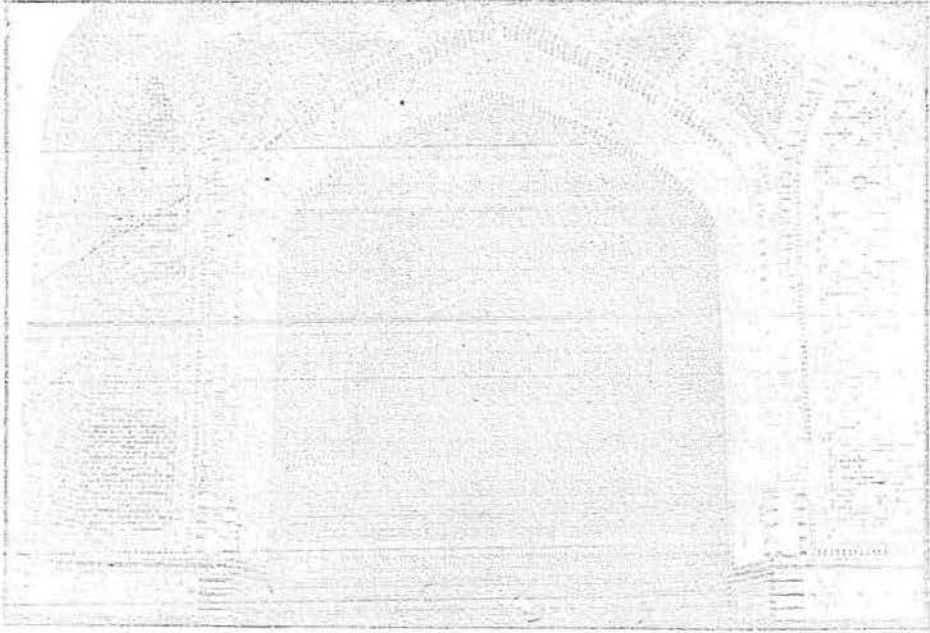
PAKİSTAN VE TÜRK SANATININ ORTAK YÖNLERİ

Delhi sultanları ismi altında hüküm süren Türk kökenli hanedanın bu topraklara yerleşmesiyle birlikte Türk-İslâm mimarîsi kendisini açıkça hissettirmeye başlamıştır. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak da Hind mimarîsinin kitle yapıları yerlerini İslâm mimarîsinin geniş ve aydınlık mekânlarına bırakmıştır. Başlangıçta camilerde Hind din yapılarının ağır payeleri, taş kirişleri ve konsolları kullanılmış, bunların önüne sivri kemerli pontallel yerleştirilmiştir. Kırmızı kum taşından cami mimarîsinde beyaz mermerlere geniş yer verilmiştir. Ayrıca pencere boşluklarına da birbirini dikine kesen çini kaplamalar yerleştirilmiştir. Bu arada duvarların ağır ve hantal görüntüleri çini kaplamalar ve alçı bezemelerle hafifletilmeye çalışılmıştır. Özellikle Tatta mezar anıtlarında karşımıza çıkan kırık Bursa kemerleri de bu kompozisyonu tamamlamıştır. XIV-XVIII. yüz yıllara tarihlenen bu özelliklerde duvarların ağır ve hantal görüntüsünün bezemelerle hafifletilmesi, Bursa kemerlerinin kullanışı yönünden Erken Osmanlı Mimarîsi ile olan ortak noktalar daha da belirginleşmiştir. Ayrıca bezemelerdeki

Karaçi İslâm anıtlarından çini ve mermer kaplamalı giriş kapısı.

Türk sanatının sık sık uygulandığı lotüs, palmet ve kıvrık dalların Pakistan'da görülmesi aradaki yakın sanat ilişkisini daha da kuvvetlendirmiştir. Orta Asya medreselerinin ve Selçuklu medreselerinin ve Selçuklu Mimarîsi'nin karakteristik özelliği renkli çinilerle kaplı anıt tarzı girişler aynen Pakistan'da da uygulanmıştır. Ortak benzerlik, her iki taraftaki çinilerde turkuvaz mavisi, beyaz, siyah,

Karachi İslâm anıtlarının abidevi Portalı

sarı ve yeşil renklerin uygulandığıdır. Büyük bir rastlantıyla Erken Osmanlı Devri yapılarında çalışan pek çok mimar ve usta bunları bu günkü Pakistan'ın egemen olduğu topraklarda aynı mimarî ve sanat üslubunu uygulamışlardır.

Pakistan'da zengin bahçeler ve bunların içersine serpiştirilmiş mezar anıtlarının da görkemli bir görünümü vardır. Akan sular, zengin çiçek bahçeleri ortasındaki türbeler mezar mimarîsinden çok cennet köşklerini akla getirmektedir. Tabiatın az geldiği veya yeterli bulunmadığı durumlarda da yüzlerce sunî çiçek saksısı bu görevi üstlenmektedir.

Hind-Moğol büyükleri bu şekildeki bahçeler içersindeki türbelere gömülmüşlerdir. Böylece daha önce de sözünü ettiğim gibi cennet düşüncesi yer yüzünde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Mezar anıtı, bahçelerin odak noktası olmuş ve aynı zamanda mimarî ölçüleri, görünümü ile de hanedanın gücünü ortaya koymuştur. Hiç kuşkusuz Mısır piramitleri gibi Hümayun, Ekber, Cihangir ve Şah Cihan'ın mezar anıtları bunu açıkça göstermiştir. Bu tür mezar düşüncesi Moğollar'dan çıkmamış, İslâm kültürünün Hindu geleneği ile birleşiminden doğmuştur. Aynı düşünce ve mimarînin Anadolu Selçuklular ve Osmanlılar'ınkine benzerlik göstermesi ilgi çekici bir rastlantıdır. Ekber'in Sikandra'daki türbesi-

nin kapısında: "Burası İrem bağıdır. Buraya ebediyen kalmak için girilir" cümlesini doğrularcasına Anadolu Selçuklularının kümbetleri, özellikle Erken Osmanlı Dönemitürbe mimarisinin büyük ölçüde uygulandığı Bursa türbeleri de zengin bahçeler içerisinde yükselmiştir.

SONUÇ

Pakistan'ı ziyaretimiz sırasında çok yakın dostluk ve kardeşlik duyguları ile karşılaşmış oluşumuz bizleri son derece duygulandırdı ve gözlerimizi ya şarttı. Başta Müzeler Genel Müdürü Mohammad İstıtiag Khan olmak üzere tüm müze personeli ve diğer ilgililerden son derece yakınlık gördük. Pakistan'da eski eserler, arkeolojik kazılar, müzeler ve müzecilik çalışmalarının son derece ileri bir dereceye ulaşmış oluşu gerçekten sevindiricidir. En küçük mahallî müzelerden, İkbâl Müzesi, Pakistan Folk Craftz (Pakistan Halk Sanatları Müzesi)'den diğerlerine doğru yola çıktığımızda hepsinde düzenlemenin ve seyirciye eserlerin sunulmasının son derece başarılı olduğu kolaylıkla görülebilir. Bunların yanında Pakistan Arşivi¹², Karaçi Liaquat Kütüphanesi, Anjuman-Turaqı Urdu Kütüphanesi ve Hunhard Vakfı Kütüphanesi de Müzecilik çalışmalarını tamamlayan diğer unsurlardır.

DİP NOTLAR

- 1- Erdem YÜCEL, "Pakistan'da Sanat ve Kültür" Dostluk. İst.1986, s.2, s.11-19.
- 2- Bkz: H.Adamson-I.Shaww, *A Traveller's Guide to Pakistan*. İslamabad 1981; Masumi, *Tarikh-i Sind*, Bombay, 1938; F.C.Danvers, *The Portuguese in India*, London 1966; H.Cousens, *Antiquities of Bind*, Calcutta 1929; Dr.F.A.Khan, *Architecture Art Treasures in Pakistan*, Department of Archaeology Government of Pakistan; sir J. Fergusson, *History of Indian an Eastern Architecture*, London 1910; A.Grünwedel, *Buddhistische Kunst in indian*, Berlin 1900; A.Nyrop, *Area Handbook for Pakistan*, Area Studies of the American Üniversity, 1975.
- 3- H.Adamson-I Shaww, *A Traveller's Guide to Pakistan*, İslamabad 1981.
- 4- M.Idris Siddiqi, Thatta, *Department of Archaeology Museums*, Pakistan 1979; M.A.Chafur, *The calligraphers of Thatta*, Institute of Central. West Asian Studies, Üniversity of Karaçi 1978; J.Ph Vogel, *Tombs at Hindian in Las Beia*, Archaeological Survey of Thatta and the Beauties of Thatta are used figuratively in Tuhftal-Sighr; Sayyid Hussamuddin Rashdi, *Makli Name*, Hydrabad *Ars Orientalis*, 1963. Vol. 5, s. 235-241; Yazdari Commemoration Volume, Hydrabad Deccan 1965.
- 5- Dr.F.A.Khan, Banbhore, *Department of Archaeologs and Museums*, Pakistan-Karaçi. 1976.
- 6- H.Adamson-I.Shaw, *A Traveller's Guide to Pakistan*, Pakistan 1981, s.249-289; L.Orlich, *Travels in India, inculuding Sind and Punjab*, Vol.1.s. 175. London 1845.
- 7- Muhammad Istıuaq Khan, *Lohore Fort*, Karaçi.
- 8- Muhammad Ishıuaq Khan, *Shalamar*, Department of Archaeology Museums, Pakistan. Karaçi.

9- Sir J.Marshall, A Guide to Taxila, Deparent of Archaeoloy in Pakistan, 1960; Gulzar M. Khan, Halhual (A Prelimirara Accort) Journal of Central Asia, s.35-44; Masood-ul Hasan Khokhar, "Haveli Nau Nihal Singh" Pakistan Journal of History and Culture, İslamabad, Vol. IV, No.1. 1983, s.23-24.

10- Dr. Saifur Rahman Dar, A.Brief Guide to the Lahore Museum, Lahore 1984.

11- Dr.Ahmed Nebı Khan-Masoodul Hasan Khokhar, Relics of Allama Iqbal Catalogue, Department of Archaeology Museum, Pakistan-Karaçi, 1982.

12- The Pakistan Archives, Bi-Annual Journal of the National Archives of Pakistan, İslamabad, Vol.1, No.1 1964